

Történeti építészeti együttes Budapesten csak a Várnegyedben maradt fenn. Itt középkori alapokon nagyrészt barokk épületek vannak, néhány gótikus is. Többségükben egyszerű polgárházak. A Várnegyed alaki egysége, kiemelkedő térbeli helyzete révén megkapó, de maga az együttes még magyarországi viszonylatban is szerény. Győr, Sopron belvárosa pl. gazdagabb. Buda — a középkor egyik jelentős európai városa — a törököktől 1686-ban történt visszafoglalása után romhalmazzá maradt. Mindaz, ami most itt áll, túlnyomóan azután épült, de szerény erőkből. A főváros a múlt század derekára Pozsony volt, a városépítő erők inkább oda irányultak. A következő határozott városalakító korszak a klasszicizmus kora, a gazdagodó, feltörekvő polgárság, mely Pestet szinte észrevétlenül fővárossá tette. Ez a korszak megkapó együtteseket hozott létre, főként a pesti oldalon, a Lánchíd környékén. Ennek előtere, a mai Roosevelt tér akkor épült ki csupa kiváló minőségű többemeletes klasszicista középülettel, úgyszintén a hozzá csatlakozó Duna-part is — a gyűjtőpontjában a Vigadó elődjével, a klasszicista Redoute-tal. A Roosevelt téren ma ezekből az épületekből egy sem áll. Részben lebontották őket a századfordulóban, két utolsó hírmondójuk a második világháború végi ostrom alkalmával pusztult el, a Redoute pedig még Pest 1849-es ostroma alkalmából. A Duna-part és a mögöttes városrész klasszicista házsorai is megfoghatók a századvégi átépülés idején. Így hát Budapesten, e száz év még egységesen klasszicista városnak ilyen együttese ma már nincs. Talán még leginkább a Lánchíd budai hídfője, szemben az Alagút bejáratával éreztet belőle valamit és a Roosevelt tértől északra a Parlamentig húzódó parti házsor.

Ez ugyan formáiban már kora eklektikus, de arányai, jellegeiben még klasszicista ízű. E korszak megmaradt emlékei tehát — így a város legmagasabbrendű középülete, a Pollack Mihály alkotta Nemzeti Múzeum is — arra a sorsra jutottak, mint a legtöbb korábbi műemlék: elszigetelten állnak az újabb házak tengerében. Néhol igen egyszerű, vidékies kis házcsoportokat alkotnak, főleg plébániák, parókiák környékén; így a Kálvin téren, a Deák téren, a Tabánban, a Krisztina városban, a Vízi városban. A történelem nyomait kívülről csak kiasott, helyszínen vagy kőtárakban őrzött maradványok őrzik, míg a pesti belváros és a hozzá csatlakozó részek némelyik utcájának vonala, immitt-amott török fürdőmedencék, barokk vagy klasszicista kutak, szobrok. Így váltak e nagyműtű városban a történelem emlékei törmelékké, részben

a sokszoros pusztulás, de nem kis részben a századvégi újjáépülés hagyománytörő lendülete, mondhatnánk brutalitása miatt.

Erre a törmelékre épült fel az eklektikus város, az eklektikus középületek és lakóházak nagyszabású együttese. Hogyan értékelhetünk olyan építészeti, városépítészeti, mely ily mértékben hagyománytörő volt, s az igazi formák helyébe hazugokat, kulisszákat hozott? Építészeti egzisztenciája mai napig kétséges, önálló formateremtő erő nélküli, a múltat mímelő, az új feladatokat, megoldásokat elkendőző. Ezenfelül internacionális is — ez évtizedekben ugyanúgy építkeztek Berlinben, Münchenben, Leningrádban, Bécsben, az egész monarchiában, Budapest ennek a városa: a talmi homlokzatoké, az álkupoláké, ál amfiládoké — egy kulissza világé.

Ha mégis úgy érezzük, hogy itt valami értékelni való van, akkor az — úgy véljük — elsősorban a város-méretű, sőt nagyváros-méretű alkotás tényéből ered. Abból, ami Budapest egyik fő jellegzetessége —, hogy itt az egész belső város úgyszólván e korból való. Másutt az építészeti lendülete e korban egyes avenue-kre, városrészekre terjedt ki. Pl. Párizsban az Avenue de l'Opera, a Grand Boulevard és környéke valók e korból, a legnagyobb együttesek azonban régebbiek. Bécsben e korszak a Ringben teljesedett ki, az épen maradt középkori és barokk belváros körül, ami halványítja is a Ring nagy középületeinek értékét. Ezzel szemben Budapesten ez a lendület egész várost teremtett, sőt metropoliszt — néhány évtized alatt valamit, aminek a sok évszázados előnyű Béccsel kellett versenyeznie. S ezt a maga kora építészeti nyelvén tette, hiszen mása nem volt, nem volt akkor egész Európának sem. Sőt itt nem az az ellentmondás történt, mint másutt, hogy ősi feudális uralkodóházak éltek ilyen parvenu stílussal, alakították át vele fővárosaikat, hanem a feltörekvő polgárság tette azt, mely kissé késve, de még nem későn modern metropoliszt akart építeni magának. Történelmi sorsa kényszerítette erre.

Ebben a lendületben és ilyen méretű eredményében tehát van valami, ami nemcsak kulissza, hazugság, van valami, ami felülemel az egész formavilág kétségességén, sőt többnyire kétségtelen értéktelenségén. Valami valódiság, szerszerűség rejlik benne. Csaknem

azt mondhatnánk: ha az európai építészettörténetben az eklektika számára mentséget, igazolást keresnénk, valamely pozitív cselekedetét, akkor azt leginkább Budapestnek, mint egésznek a létrehozásában találhatnánk meg.

Ezek persze igen kockázatos, vitatható felvetések. Kialakult közvélemény nem támasztja őket alá. Nem végeztük még el sem általában az eklektikus építészeti, sem Budapest összefoglaló értékelését.**

Mégis megkíséreljük az előbb mondottakat Budapestet illetően néhány konkrétummal alátámasztani. Elsősorban figyelemreméltó, hogy míg e korszak a város eddigi épületeit, történeti emlékeit pusztította, a régi pesti Belvárost eltüntette, addig magát a fő városszerkezetet kímélte. Az újat, a nagyarányú új alakította ki, hogy a meglévő fejlesztette, kiegészítette új, eklektikus elgondolású városszerkezeti elemekkel. Gondolnunk kell arra, hogy a pesti oldalon addig a város fő szerkezete a Belvárost övező városfal vonalából és ide a városkapukhoz érkező, a síkságon legyezőszerűen egyenletesen eloszló, nyílegyenes országutakból állt. Az eklektikus városépítészeti nem tett mást, mint azt, hogy a városfal helyén a kiskörutat nyitotta — a bécsi Ring igen szerény mását — ezzel koncentrikusan pedig a Nagykörutat, ezt a már nagyarányúbb s jellegzetesen budapesti alkotást. Az előző még autochton városépítési forma, ez utóbbi már imitáció. Mégis a sugárutak és körutak rendszere ily módon teljes és szerves, pókhálószerű egységgé vált, végeikben a Dunahidakkal, mindenki jól eligazodik benne. Ezt a rendszert fényes ráadásaként egészítette ki az újonnan, egységesen felépített, a Belvárosból a Városligetbe vezető, akkor Sugárútnak, később Andrássy útnak nevezett, most Népköztársaság útja. Helyükön addig külvárosi házak, telepek voltak. Így jött létre egy nagyszabású városszerkezet részben s organikus, részben koncipiált. S az élet igazolta. A Nagykörút a fővárosi élet súlyvonalává, a ma már kétmilliósnagyvárost is egybeábró bronzsává vált, szinte fogalommal. Mint forgalmi út pedig nélkülözhetetlen, a belvárosban átmenő forgalom egyik fő levezetője. A Dunától Dunáig terjedő ívével, 6 km hosszával, századvégi, a talmiság szimbólumaként emlegetett architektúrájával mégis nagyszabású és bizonyos tekintetben hasonlíthatatlan városépítészeti alkotás.

** Figyelemre méltó kísérlet e téren Gerő László: „A XIX. századvégi eklektikus építészeti jelentősége Budapesten” c. tanulmánya. (Műemlékvédelem, 1960. évf. 3. sz.), értékelésével azonban nem minden tekintetben értünk egyet. Budapest általános városépítészeti értékelésével is foglalkozó jelentős újabb munkák egyébként: Budapest műemlékei I. és II. kötet (1955. és 1961.), szerk. Pogány Frigyes, szerzők: Horler Miklós és mts. — Borsos Béla, Sódor Alajos, Zádor Mihály: Budapest (1959) — Preisich Gábor: Budapest városépítésének története. Buda visszavételétől a kiegyezésig. (1960) — Városépítészeti

* Két részletet a „The New Hungarian Quarterly” számára készült „Budapest városépítészeti arcképe” c. nagyobb tanulmányból. Itt azt a két részletét közöljük, mely a budapesti eklektikus városépítészeti vázlatos értékelését kíséri meg.

Egészen más, mint a Ring és különbözik a párizsi nagy boulevardoktól is. Természetesen nem vetekedhet velük, amazokkal Budapesten a Duna-part vetekszik. Mégis Budapestnek a természetből kapott Duna mellett másik, emberkéz alkotta életét eleme lett. Lassan mindenki megszerette. Szerepével, sőt térhatásával is kissé olyan, mint a Canal Grande Velencében: végig fordul a városon, rést nyit sűrű rengetegében, fényt és levegőt hoz bele s kitorkollik — amaz a tengerhez — emez a Dunához. Ha végigtekintünk rajta — félkörbe fordulól, napsütötte, vagy esti lámpafényárban tündöklő csatornáján, ahol egyszerre mindkét irányban mindig 1—1 km-es szakaszt látni — az itáliai reneszánsz ideálvárosok tervezői juthatnak eszünkbe: ők valaha efféle alakú szerepű körutakat készítettek el utópisztikus terveikben. Persze igazi, s nem fél évezreddel későbbi ál-olasz reneszánsz architektúrával.

Más és talán könnyebben, objektívebben is értékelhető a Népköztársaság útja. A szegélyező olasz reneszánsz bérházak jobb minőségűek, néhány nagy gondal, igényesen megalkotott is akad közöttük, amilyen alig van más metropoliszokban. Persze az architektúra ennek ellenére másodlagos, imitatív marad. Mégis ez a sugárút közel 2,5 km-es hosszát belső szakaszán 32 m, a külsőn 45 m szélességét, az egységet, a komponáltságot és a bravúros felépítését tekintve, e korszakban párját ritkító városépítészeti alkotás. A nagy európai metropoliszokban csupán néhány párizsi avenue, a korábbi berlini Unter den Linden, a leningrádi Nyevszkij Prospekt múlja felül, a budapesti Népköztársaság útja ezeknél kétségtelenül szerényebb. Amazok szélesebbek és négy-ötemeletes házak szegélyezik őket, emelt többségében háromemeletesek. Kidolgozása azonban mintaszerű s elegáns — ezért szerepel a városépítés korábbi tankönyveiben — különösen a szélesebb terrekkel egyenletesen megszakított, a zárt bérházsoroktól fokozatosan a villasorokig lazuló kétoldali beépítése révén. Egyetlen hibája, hogy szélességéhez mérten kissé hosszú. Kár, hogy lezárása a Városligetnél nem eléggé erőteljes, s nincs is az út építészeti színvonalán, a belváros felől pedig mindmáig megoldatlan. Viszont elgondolkoztató a mai városépítés számára megépítésének tűnemenyes gyorsasága. Terve a 70-es évek legelején készült, az út 1877-ben már meg van nyitva, a 80-as évek közepén teljesen ki volt építve, és elkészült az útra nyíló Operaház, a kor legmodernebb színháza is. 1896-ban pedig kész a merőben városesztétikai okokból alatta épített földalatti villamosvasút, a kontinens első ilyen alkotása. A kiegészítés után még felül alélt kis város most már metropolisz, műszaki alkotásaival 30 évvel később az élen volt. Ez az erő sugárzik vissza ma is a sugárút egységes képből.

E korszak városépítészetének másik jelentős produkciója a legjelentősebb középületek elhelyezése volt. Az Operaház a Népköztársaság útján viszonylag szerény, bár kifogástalan, az úttal együtt hat. Nagyszabású a budai volt királyi palota megnövelése. Az adott — kétségtelenül túlméretezett — feladatot akkor aligha lehetett volna városépítészeti szempontból jobban megoldani, még ha a részletképzések vitatott értékűek is. A leghatásosabb és legsajátságosabb azonban a Parlament és szemben vele a Mátyás templom és a Halász-bástya együtteséé, mert ezek érvényesülnek legjobban és vetik fel ugyanakkor legélesebben az eklektikus építészet értékelésének kérdését. Mind a Parlament, mind a Halász-bástya stilisztikai jellege, formái a legvitathatóbbak az eddig említett alkotások között. Az előbbinél barokk kastélyalaprajzra, teatrális tömegekre illesztettek gótikus formákat, a bécsi Fünfhausen templomról inspirált kupolával. A másiknál az építész így soha nem létezett román architektúrát teremtett, inkább festői szemlélettel, illusztratív díszletként. Ugyanakkor azonban ezeknek az alkotásoknak a városépítészeti szerepe, jelentősége a legkiemelkedőbb, elhelyezésük és ehhez mért tömeg- és kontúrhatásuk nagyszabású és nagyhatású, mondhatnánk mesterei. A Halász-bástyáé már csak azért is, mert elsősorban városképi okokból épült, de finoman komponált, és a hely, a történeti háttér lehetőségét kitűnően használja ki. Ezek a középületek véleményünk szerint felülmúlják, éppen elhelyezhedésük révén, Bécs ugyancsak nagyszabású eklektikus középületeit is, holott azok részben előképek voltak. Budapest ma már nem volna Budapest nélkülük, táj és város együttes jóval szegényebb volna. Itt állnak — itt állunk mi is szemben velük — nem lehetnek mások, s mi sem tehetünk másként: valamiképpen értékelünk kell őket.

Budapest kiterjedt belső városrészeiben még se szeri se száma a kisebb-nagyobb, többé-kevésbé egységes, az eklektika korából való építészeti együtteseknek. Ilyen volt pl. egészében a Duna-parti szállodasor, ilyen sok belvárosi utca, tér. Ha ezekre is gondolunk, akkor e vázlatos képből is világos, hogy lényegében és csaknem minden strukturális elemében eklek-

tikus város áll előttünk. Építészeti értékelésének alapját tehát ebben kell keresnünk, s nem másban. Nem az igazi gótikában, sem az igazi reneszánszban, vagy barokkban, ami itt történelmileg nem vált lehetőséggé. S ha ebben keressük, akkor azt kell megállapítanunk, hogy Budapesten — s alighanem leginkább itt a nagyvárosok közül — az eklektikus építészet a maga módján és igen kedvező táji adottságokkal különlegesen, nagyszabású, egységeset és jelentőset alkotott. Az adott korban s helyen lényegesen többet, jobbat nem tehetett volna. Egyedül azt, hogy nagyobb mértékben kíméli a klasszicista együtteseket. Épületeinek minősége, kivitelezése nemcsak egyenértékű a kor legjobb épületeivel, hanem nem egyszer — mint pl. az Operaházzal, a Mátyás templom tornyával, a Népköztársaság útja házsoraival ezeknek bensőségeiből jobb minőségűvel — felül is múlja azokat. Ha hibázott, azt siettségében, nagyot akarásában tette — a megoldatlan feladatok jórészt egy optimista lendületből maradtak vissza. Ezeket is meg akarták még oldani, de az első világháborúval a fejlődés megtorpant. Az, ami később, a két világháború között Budapesten épült, minőségében és mennyiségben is jó mérőeszköz az előző, a végén már modernbe forduló hatalmas építőkorok megítéléséhez. Az európai méret és minőség hirtelen provinciálissá esett vissza. Az előzőekhez fogható városépítési művelet a két háború között nincs, legfeljebb a budai villanegyedek kiterjesztése, a Tabán lebontása és parkosítása. Budapest belseje lényegében kész volt 1914 előtt és nagyrészt az azt megelőző 50 év alatt készült. Építészeti értékelését nem lehet ettől elvonatkoztatni.

*

Az alacsony, egyszerű, vakolt homlokzatú, horizontális lakóházakkal szegélyezett széles, fasoros utaknak vidéki városainkra oly jellemző képe sajátos módon plántálódott át Budapestre: — két-, három-, olykor négyemeletes házak alakjában. Ebben közrejátszott, hogy jó részük a korai eklektika idején épült. Ezeknek a formái még keresetlenek, kivitelük is egyszerű, többnyire vakolt, egészükben közelebb állnak a klasszicizmushoz, a vidéki magyar városi házakhoz. A telkek s így a homlokzatok is szélesek. Az utcai és udvari térarányok még tágasabbak, vidékiesebbek. Ilyen a Duna-part már említett házsora a Roosevelt tértől északra, ilyen a budai Lánchídő környéke, a pesti Belváros déli része, a körutak egyes részei és környékük. Mindezek általában a múlt század 60-as, 70-es, ritkábban a 80-as éveiben épültek, ez utóbbiaknak inkább az elején. A koraeklektikának ez a varázsa, az igazibb építészeti formákhoz és a magyar földhöz, műlthoz való nagyobb közelsége művészi tökélyvel elevenedik meg Ybl Miklós, az európai eklektika kiemelkedő építőművésze művein. Részben ez teszi a budapesti Operát bensőséges, az egyéni és a hazai formálóerő meletét lehelő alkotássá, s a kor egyik legszebb színházépületévé. Másként van mindez azokon az épületeken, városrészekben, amelyek ez után, tehát a 80-as évek végétől épültek, a szecesszióba áthajló késői eklektika idején. A lendület ereje, az iparosodó, gyorsuló élet, fokozódó verseny elsöpri ezt a bensőséges, vidékies ízt, a kézműves építés hamvát. Egyre lélektelenebb műgyakorlatok, sőt mind inkább izléstelen formahalmazások lépnek helyébe — igaz, hogy kitűnő építőipari kivitelben. Ez már valóban nemzetközi stílus; pontosan olyan házak épülnek, mint Bécsben, Berlinben, most már négy, sötötmeletesek, zsúfoltabbak. Szinte szerencse, hogy ez a fajta építészet Budapestre némi késéssel ért el, s még később a vidéki városokba. Így épültek pl. a Nagykörút később kiépített részei, főként a Margit-hídhöz vezető Szent István körút így a Lipótvárosnak a Parlament környéki rész a Szabadság téri együttes. Sajnos ekkor épült át a Belváros szíve is, az Erzsébet-híd építésével kapcsolatosan. A korai eklektika még félig-meddig klasszicista, s mindenképpen az olasz ízléshez, előképekhez kapcsolódó formákkal épített — Ybl Miklósnak pl. ifjúkori romantikus alkotásain kívül nincs is más stílusú jelentősebb műve — ezzel is követte a magyar hagyományt. Most viszont bekövetkezett a valódi eklektika, a válogatás — ki-ki úgy, olyan stílusban épített, ahogyan éppen akart, vagy kívánták tőle. A Parlament ennek a korszaknak a legkiemelkedőbb és legjellegzetesebb alkotása — irreális méretű, túlzásig díszített, csipkézett, díszletszerű épület. A köztudat szerint a londoni parlament példájára épült gót stílusban, s a folyam mellé. Leginkább az elhelyezését, a városkép hatását tudjuk értékelni benne, ezen felül tökéletes alaprajzi megoldását és technikai kivitelét. Építészeti formáit már nehezen. Ezzel a monstruózus, túllünk ma is idegen épülettel lépett ki Budapest leginkább a magyar városok léptékéből, hagyományából s lett az elkövetkező években mindinkább az idegen formák városává. Szerencsére az alap, a háttér, szolidabb és hazaibb módon már meg volt vetve.